

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/7-11>

Aida Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aida.sff@mail.ru

DİALOJİ NİTQİN KOMMUNİKATİV VAHİDLƏRİ

Xülasə

Danışq dili intellektual və emosional nitqi özündə birləşdirir. Aralarında fərqlərin olmasına baxmayaraq, nitq və dilin qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Şifahi nitqi yazılı nitq ilə eyniləşdirmək olmadığı üçün nitqin aydın olması və özünün bütün təsirini göstərməsi üçün dil vacibdir. Nitq hər zaman dildən əvvəl olur. Danışan və dinləyən nitq prosesində iştirakı həmişə eyni qaydada olmur. Danışan şəxs sual verir, dinləyən cavab, danışan fikrini bildirir, müsahib ona şəxsi münasibətini bildirir. Belə şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır. Dialoqdan fərqli olaraq monoloq müəyyən kompozisiya mürəkkəbliyinə malikdir. Dialoq mədəniyyətin təzahürü olmaqla yanaşı, monoloqa nisbətən daha çox təbiət hadisəsidir. Dialoq həmsöhbətlər arasında şifahi nitqi yaradır. Kommunikativ funksiya iki və daha artıq şəxsin münasibətləri zamanı yaranır. Dilin kommunikativ funksiyası dili insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, dialoji nitqdə dilin kommunikativ funksiyası insanların qarşılıqlı ünsiyyəti prosesidir.

Açar sözlər: nitqin formaları, dialoji nitq, kommunikasiya, replika, şifahi nitq

Aida Abdullayeva

Azerbaijan State Fine Arts Academy
Doctor of Philosophy in Philology
aida.sff@mail.ru

Communicative units of dialogical speech

Abstract

Spoken language combines intellectual and emotional speech. Although there are differences between them, speech and language are interrelated. Since oral speech cannot be equated with written speech, language is essential for speech to be clear and to show its full effect. Speech always precedes language. The participation of the speaker and the listener in the speech process is not always the same. The speaker asks a question, the listener answers, the speaker expresses his opinion, the interlocutor expresses his personal attitude to him. Such interpretation and listening create dialogic and monologic forms of speech. Unlike a dialogue, a monologue has a certain compositional complexity. In addition to being a manifestation of culture, dialogue is more of a natural phenomenon than a monologue.

Dialogue creates oral speech between interlocutors. Communicative function arises during the relationship of two or more people. Thus, the communicative function of the language changes depending on the communication conditions and purpose of the language.

Keywords: forms of speech, dialogical speech, communication, replica, oral speech

Giriş

Dialoqlarda işlənən spesifik kommunikativ vahidlərin xüsusiyyətləri razılığa və təsdiq şəklində olur. Dialoq üçün replikasiya (təkrarlanma) əsasdır. Qarşılıqlı ünsiyyət prosesində nitqin qarşılıqlı kəsilməsinə, yəni nitq fasiləsinə dialoqlarda rast gəlirik. Dialoqun tədqiqinin əsas

məsələlərindən biri onun sintaksisi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, kommunikativ vahidlər cümlə statusuna malik deyil. Cümləyə aid xüsusiyyətlərdən vacib olanı kommunikativ funksiyadır. Dialoqlarda kommunikativ funksiyaya aktual üzvlənmə və intonasiya, mürəkkəb cümlə konstruksiyaları, nitq şəraiti ilə bağlılıq kimi xüsusiyyətlər xasdır. L.P.Yakubinski yazırdı ki, dil insan davranışının müxtəlif növlülüyüdür, psixoloji faktdır, insan orqanizminin təzahürüdür, sosioloji faktdır, insanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. O, dialoji nitq ünsiyyəti kimi, nitq fəaliyyətində əməkdaşlıq kimi təzahür edir (İsmayılova, 2017: 25).

Dialoji nitqin bütün formalarında həmsöhbətlər hadisəni təfərrüatı ilə mülahizə edir, öz münasibətini bildirir, dediklərini faktlarla sübut etməyə çalışır. Qarşılıqlı ünsiyyət zamanı tərəflər müraciətlər, ara sözlər və ritorik suallardan istifadə edir (İsmayılova, 2020: 155). Bu proses həmsöhbətlər arasında ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır.

Dialoji nitqdə təkrarlara, suala sualla cavab verməyə, söz sırasının pozulmasına, ellepsisə də rast gəlinir. Belə ünsiyyət zamanı ədəbi dilin bütün normalarına riayət edilməli, intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır. T.V.Şmelyova hökmü təyin edərkən hökmü ünsiyyət şəraitindən götürülmüş cümlə sayır. O, qeyd etmişdir ki, “hökmün kimin tərəfindən nə üçün söylənilməsi, müəllifin adresata, ötürülən məlumata və bilavasitə nitq fəaliyyətinə münasibətinə dair informasiya daşıyır” (Bağırov, 1978: 38).

Rus dilçiliyində N.Y.Şvedova kommunikativlərin 7 qrup olduğunu qeyd etmişdir: 1) təsdiq, inkar, razılıq, razı olmamaq; 2) etiket formulları; 3) təhrikedici söz-cümlələr; 4) emosiya, emosional münasibət bildirenlər; 5) ümumi sual və ona cavab; 6) səs təqlidi; 7) təcrid olunmuş çağırış, müraciət (İsmayılova, 2017: 16).

Dialoji nitq formasına ədəbi dildə mükəllimə də deyilir. Həmin nitq forması danışq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqidir. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Dialoji nitqdə jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur, intonasiya mühüm rol oynayır. Dialoqun spesifik kommunikativ vahidləri dilçilikdə hökm, kodlaşdırılmamış hökm, kvazi cümlə, kommunikat, frazoid, sentensoid, üzvlənməyən cümlələr, kommunikativ frazeologizmlər, kommunikativlər, relyativlər, stasionar cümlələr, dinləyənin metakommunikativ siqnalları, qrammatik formalaşmamış cümlələr adlandırılırlar (İsmayılova, 2016: 18). Kommunikativ vahidlərin iki növü - kommunikativlər və natamam hökmlər arasında fərqlər vardır. Kommunikativlərin üç əsas tipi vardır: 1) modal-cavab və sual söz-cümlələri; 2) emosional qiymətləndirmə söz cümlələri; 3) təhrikedici söz-cümlələr (İsmayılova, 2017: 17).

S.Cəfərov vulqar leksikasının içərisinə bəzən müstəqil mənasını dəyişmiş və yaxud itirmiş alınma sözləri də daxil edir. Müəllif bu sıraya hörmət etməmək, mənliliyini tapdalamaq üçün işlədilən və bütün söyüş, təhqiredici söz və ifadələri, eyni zamanda qarğışları da vulqar leksikaya aid etmişdir (Cəfərov, 2007: 86). Cəfər Cabbarlının “1905-ci il” əsərində “Adə, köpəy oğlu, dığa köpəy oğlu, mənim üstümə gorda çəkirsən?”, “Dönüş” əsərində Xosməmmədin “Eh, əclaf oğlu əclaf, tezis oğlu tezis” sözlərində vulqarizmlərə rast gəlirik.

Modal-cavab və sual söz-cümlələrinin əsas növlərinə daxildir: 1) təsdiq söz-cümlələri (hə, bəli, yaxşı, əlbəttə, aha); 2) inkar söz-cümlələri (yox, xeyr, yalan, heç və s.); 3) sual söz-cümlələr (hə, yox, yaxşı, doğrudan və s.). Emosional qiymətləndirmə söz cümlələr nidalarla ifadə olunur (ah!, of!, ey! və s.). Söz-cümlələrin beş işlənmə məqamı var: 1) emosional-qiymətləndirici söz-cümlə; 2) söz-cümlə; 3) sual söz-cümlə; 4) təsdiq söz-cümlə; 5) təhrikedici söz-cümlə (Həsənov, 2001: 86).

Qeyd edilmiş cümlə tiplərinə dair nümunələri nəzərdən keçirək.

Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində Vaqiflə İbrahim xan və Vaqiflə Qacar arasında olan dialoqlarda dərin bir konflikt vardır. Vaqif İbrahim xana Vətənin işıqlı gələcəyi barədə xoş arzularını bildirir:

Kor kimi qalmasın insan.
Qalxsın cəhələtin qaranlığından!
Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə,
Balalar quş kimi versin səs-səsə...

Vaqifin fikrincə, bu arzuların reallaşması bir şeylə bağlıdır:

Vicdan azadlığı lazımdır elə.

Məhz bunun nəticəsidir ki, İbrahim xan Vaqifi bu cür ittiham edir:

Sən elin dostusan, elin yarısan (Vurğun, 2005: 135).

Vaqif kimi böyük təbiətli adamlar məhz elin dostu, sirdaşı olmalıdırlar. Monoloqda dediyi kimi:

Dünya yaranmamış ötərgi bir səs,

Günəş qaranlıqda yaşaya bilməz. (Vurğun, 2005: 129).

Dialoqda istifadə olunan kommunikativ vahidlərin mühüm funksional rolu vardır. Kommunikativlərin fərdi-semantik fərqlənməsi dialoqlarda özünü göstərir. Kommunikativ vahidlərin birinci tipinin dörd əsas funksional zonası vardır:

1) razılaşma/təsdiq; 2) Razılaşmama/inkar; 3) koqnitiv modal qiymətləndirmə; 4) emosional reaksiya (Bağırov, 1978: 33).

Qacar-

Nə oldu?

Onu tez tapıb gətirin!

(Sərkərdə baş əyib çıxır)

Vəzir! Bu doğrudan böyük qüdrətdir,

Hər sözü, söhbəti canlı sənətdir.

Böyük təhlükədir bu şair bizə (Vurğun, 2005: 119).

Qacarin “Nə oldu?” sualına cavabdan məlumdur ki, Vaqifi həbs etdirmək fikrindədir. Vaqifə “Nə oldu?” sualını verməklə isə əvvəl verdiyi tapşırığın icrasını yoxlayır.

Pyesdə Xuramanın zindana - Vaqifin yanına gəlməsi səhnəsində Xuramanla Vaqifin dialoqundan məlum olur ki, Xuraman həyat yoldaşından bağışlanılmasını istəyir.

Uydum bu dünyada nazü-nemətə,

Özüm də bilmədən uydum şöhrətə.

Bilmədim axırı zəhrimarımış,

Hər qızıl xəzinə bir şahmarımış...

İndi öz əlinlə gəl öldür məni,

Nə qədər alçaldım, alçaltdım səni... (Vurğun, 2005: 113).

C. Cabbarlının “Sevil” əsərində Sevilin nitqində dəyişik situasiyalar müşahidə edirik. “Sevil” əsərində Balaş surətinin müxtəlif insanlarla danışdığındakı fərqlilik onun çoxcəhətli xarakterindən xəbər verir. Sevilə dialoqunda hər şeyə qadir, sözü söz olan despot ər kimi çıxış edir. Sevil isə aciz, ər qarşısında hər şeylə razılan tam hüquqsuz bir qadındır. Bu səhnə onların dialoqunda daha çox nəzərə çarpır:

Sevil: Axı bilmirdim ki, qonaq gələcək. Balaş: Yaxşı, yaxşı, bədir... Səndən ki, adam olmayacaqdır. Daha kimi gözləyirsən, tez ol da, tez evi yığışdır, ocağı qala! Heç bilmirəm ki, şeyləri kim daşısın, qonaqların yanında kim otursun?

Sevil: Mən bacarmaram? Balaş! Təzə örpəyim vardır, istəyirsən örtüm, xərəyi mən verim.

Balaş: Bircə, yox, sən ortadan qapını bağla, heç bir tərəfdə görünmə, kişi üçün də bu dal otaqda yer sal, tez yatsın, çul-çuxası ilə həyəətə-zada çıxar, biabır olarıq (Cabbarlı, 2005: 123).

Dramlarında təsvir olunan epizodik surətlərin də dialoqlarında müxtəlik dəyişik situasiyalara rast gəlirik. Belə ki, Atakişi, Babakişi, Toğrul, Məmmədəli, Ocaqqulu, Şərif və digərlərinin dialoqu

dediklərimizə nümunədir. “Sevil” əsərində Atakişi və Babakişinin dialoqunda loru sözlərə çox rast gəlirik.

Məsələn: Atakişi: Babakişi Sənsən? Adə, vay sənə nə deyim, sən hara, bura hara?

Ay kişi, xoş gördük! Dayan bir səni qucaqlayım! Ay kişi, haçandır yoxsan!

Babakişi: Gədə, Atakişi! Türkün sözü, bu nə sir-sifətdir, haçandan belə, türkün sözü, əfəndi olubsan? He...he...he. Əkdiiyim noxud, biçdiyin noxud, bazara girib, ləbləbi olub? (Cabbarlı, 2005: 30).

Türkün sözü, bu paltarla dalına yükləyəsən səkkiz pudluq kisəni nə cırhacıran cırıldadırsan!

Ümumiyyətlə, həm ədəbi dildə, həm də şifahi dildə vulqar leksikadan istifadə etmək düzgün deyildir. Bəzən bədii dildə hər hansı bir obrazın nitqində bu leksikadan istifadə olunur. Cəfər Cabbarlının “Almaz” əsərində Hacı Əhmədin “daha atası yandı”, Balarzanın “Zıqqıldama, köpək oğlunun qızı, sənin atovun kəllə pambığıni eşib tumanbağı toxutdurmasam, atam Hacı Turabdan xəbərim yoxdur” ifadələri həmsöhbətlərin nitqinin kobudluğuna deyil, təbiiliyinə, tərəflərin səmimiyyətinə nümunədir. Bu cür söz və ifadələrin bədii əsərlərdə işlədilməsi hadisələrin real və canlı təsvirinə, surətlərin nitqinin fərdiləşdirilməsinə görədir.

Ədəbi obrazların xarakterini açmaq üçün vulqar sözlərdən istifadə edilərək dialoq, monoloq replikalarla mənfə, ya da müsbət münasibətlər bildirilir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, kommunikativlərin funksional zonalar üzrə bölgüsündə yer alan razılaşma/təsdiq, razılaşmama/inkar, emosional reaksiya qrupları təsnifatlarda daha çox qeydə alınır. Ona görə də həmin kommunikativlərin dialoqlarda işlənməsini araşdırmağı birinci dərəcəli sayırıq.

Belə bir fikirlə razılaşmalıyıq ki, nitq mədəniyyətinin əsas şərti düzgünlükdür. Biz burada hər şeydən əvvəl, nitqin hazırkı dövrümüzdə qəbul olunmuş ədəbi dil normalarına uyğun gəlməsini, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatik və leksik normalardan həm sərbəst, həm də bacarıqla istifadə edə bilməyi nəzərdə tuturuq. Bununla belə, qrammatika yaxşı danışmağı öyrətmir, çünki düzgün danışmaq və yaxşı danışmaq tamamilə ayrı-ayrı anlayışlardır. Yəni düzgün hesab edilən hər bir nitq tam mədəni sayıla bilməz, bunun üçün başqa şərtlərə də əməl etmək lazımdır. Mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir (Həsənov, 2001: 76). Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, ifadəlilik, orijinallıq, rəhbərlik və s. Yazılı nitq mədəniyyəti probleminə, həmçinin, orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Bunlar hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnənlər natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük uğurlar qazanırlar.

Nəticə

Nitqin bu forması zaman-zaman təkmilləşərək cilalanmışdır. Çağdaş şifahi nitqimiz kifayət qədər zəngin, səlis və aydındır. Bu nitq vasitəsilə mürəkkəb fikirləri ən incə çalarlarınadək asanlıqla ifadə etmək mümkündür. Lakin fikrin ifadə vasitəsi olan dil yalnız şifahi formada fəaliyyət göstərsə, o halda ünsiyyət birtərəfli inkişaf edər. Nəticədə isə dil özünün kommunikativ funksiyasını məhdudlaşdırmış olar. Əslində isə ünsiyyətin bu iki forması biri digəri vasitəsilə inkişaf edən, biri o birini tamamlayan vahid kommunikasiyaya xidmət edən vasitələrdir. Odur ki, insanlar bir-birini başa düşmək, bir-biri ilə fikir mübadiləsi etmək məqsədi ilə səslə dildən istifadə etdikləri kimi, səslə dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemi olan yazıya da müraciət etmişlər.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova, M. (2017). Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların struktur-semantik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 25 s.
2. Bağırov, Q.Ə. (1978). Bədii əsərlərdə danışmaq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, API, 95 s.

3. İsmayılova, İ. (2020). Eposlarda dialoji nitqin xüsusiyyətləri. Elmi iş-beynəlxalq elmi jurnal, 2020, №11/60 s.155-157.
4. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan Dili. Bakı: Şərq-Qərb, s.86.
5. Həsənov, H. (2001). Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası. Bakı: Elm, s.86.
6. Vurğun, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 400 s.
7. Cabbarlı, C. (2005). Əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, s.123.
8. Cabbarlı, C. (2005). Əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, s.30.

Göndərilib: 06.10.2023

Qəbul edilib: 14.12.2023